पञ्चमः पाठः

मेघदूतपीयूषम्

संस्कृतसाहित्ये महाकविः कालिदासः अप्रतिमकवि रूपेण आद्रियते। कवेरस्य स्थितिः काल ख्रीस्तपूर्वप्रथमशताब्दौ स्वीक्रियते। कवेरस्य जन्मस्थान-वंश-जीवनविषये विद्वांसः विवदमानाः अपि, जनश्रुतिभिः, अनुमानैः, तस्य रचनासाक्ष्यैश्च स्वीकुर्वन्ति यत् कवेरस्य जन्मः ब्राह्मणवंशेऽभवत्, उज्जयिनी तस्य वासभूमिरासीत्। महाकविरयम् भारतीयसंस्कृति- साहित्य-जीवनदर्शनानाञ्च प्रतिनिधिकविरुपेण राजते। तस्य काव्ये काव्योचितभावगाम्भीर्य-प्रेमाभिव्यक्ति-प्रकृतिचित्रणं- शास्त्रोचितभव्यतौदार्यम् रसछन्दालङ्कारादीनिकाव्यकलानिकषानिप्रतिमानानि च अतिशयेन फलितानि। तस्यप्रेमनिष्यन्दिनीभिः सूक्तिभिः मानवजीवनस्य कृते दुर्लभतमः सन्देश प्रकाश्यते।

मेघदूतपीयूषम् महाकविकालिदासरचितस्य-'मेघदूत' इति नामधेयस्य गीतिकाव्यस्य सूक्तियुक्तानां प्रतिनिधिपद्यानां संकलनमस्ति। कवेः रागात्मिका वृत्तिरेव गीतिकाव्यस्य जननी भवति। लोकराग-प्रेमामृतसाधना-प्रकृतिपूजन-संस्कृतिसौन्दर्यचेतना-मानवमनोविज्ञान-कविकल्पनाविलासादिभिर्गुणैः 'मेघदूत' गीतिकाव्यानां चूड़ामणिरिव राजते।

कृतिरियं 'पूर्वमेघः', 'उत्तरमेघश्च' इति द्वयोः विभागयोः विभक्ता। पूर्वमेघस्य कथायां कोऽपि प्रिया वियोगी यक्षः कर्त्तव्यपालनप्रमादात् स्वस्वामिना कुबेरेण वर्षभोग्येण स्वदेशनिर्वासनरूपेण शापेन शप्तः भूत्वा रामगिरिपर्वते निवसति। आषाढ़स्य प्रथमदिवसे सजलमेघं दृष्ट्वा सद्य परिणीतां स्वप्राणप्रियां स्मृत्वा स्मृत्वा स यक्षः भावपयोधौ निमग्नः भूत्वा पुरोदृश्यमानं मेघं मित्र भावेन विरहव्यथितां प्रियासकाशं सन्देशाहरणाय याचते। सा विरहिणी हिमालय स्थितायां अलकापुर्यां निवसति। यक्षः मेघभागेस्थितानां नगरसरित्वनगिरिगह्वराणां सौन्दर्यसंवेदनाप्रतिपादनप्रसङ्गैः सहृदयानां चेतांसि आहरति। उत्तरमेघे प्रणयसाधना साधकः सः यक्षः प्रियायाः विरहदशां वर्णयित्वा मेघं प्रियाकृते अस्मै सन्देशाय निवेदयति यत्- हे कल्याणि त्वं धैर्यं धारय, यतो हि जीवने सुखदुःखादयः रथचक्रेव परिवर्तनशीलाः भवन्ति न तु स्थायिनः। मेघोऽपि तं सर्वं श्रुत्वा अलकां प्रति गतवान् यक्षिण्यै च सन्देशं श्रावितवान्। कुबेरश्च एतद् वृतान्तं ज्ञात्वा करुणाद्रचेतः सन् शापावसानं कृत्वा तयोः मेलनं चकार।

सम्पूर्णं मेघदूतम्, 'मन्दाक्रान्ता' छन्देन छन्दोबद्धः, विप्रलम्भशृङ्गारस्य उत्कृष्टोदाहरणं च विद्यते।

१. कश्चित् कान्ताविरहगुरुणास्वाधिकारात् प्रमत्तः,
शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ।।पूर्वमेघः, १ ।।

२. धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः
सन्देशार्थाः क्वपटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाऽचेतनेषु ।।पूर्वमेघः, ५ ।।

३. जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानाम्
जानामि त्वां प्रकृति-पुरुषं कामरूपं मघोनः।
तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशात् दूरबन्धुर्गतोऽहं
याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।।पूर्वमेघः, ६ ।।

४. तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-
मव्यापन्नामविहितगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम्।
आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां
सद्यः पाति प्रणयिहृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ।।पूर्वमेघः, ९ ।।

५. त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवंसाधु मूर्ध्ना
वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतंसानुमानाम्रकूटः।
न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय,
प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ।।पूर्वमेघः, १७ ।।

६. तां कस्याञ्चिद् भवनवलभौसुप्तपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्र।
दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्वाहयेदध्वशेषं
मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः।।पूर्वमेघः, ४१ ।।

७. तं चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा,
बाधेतोल्काक्षपितचमरीवालभारो दवाग्निः।
अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्त्रै-
रापन्नार्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम्।।पूर्वमेघः, ५७।।

८. एभिः साधोहृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथा
द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा।
क्षामच्छायंभवनमधुना मद्वियोगेन नूनं
सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिख्याम्।।उत्तरमेघः, २० ।।

९. सा संन्यस्ताभरणमबला पेशलं धारयन्ती
शय्योत्सङ्गे निहितमसकृद् दुःखदुःखेनगात्रम्।
त्वामप्यस्त्रं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं,
प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा।।उत्तरमेघः, ३३ ।।

१०. इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा
त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य सम्भाव्य चैव।
श्रोष्यत्यस्मात् परमवहिता सौम्य सीमन्तिनीनां
कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमात् किंचिदूनः।।उत्तरमेघः, ४० ।।

११. नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे,
तत्कल्याणि! त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम् ।
कस्यात्यन्तंसुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा,
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण।।उत्तरमेघः, ४९ ।।

१२. कच्चित् सौम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां कल्पयामि।
निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः
प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव।।उत्तरमेघः, ५४ ।।

अन्वयः–

१. स्वाधिकारात् प्रमत्तः कान्ताविरहगुरुणा वर्षभोग्येण भर्तुः शापेन अस्तङ्गमितमहिमा कश्चित् यक्षः जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु स्निग्घछायातरुषु रामगिर्याश्रमेषु वसतिं चक्रे।

२. धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः मेघः क्व? पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः सन्देशार्थाः क्व? इति औत्सुक्यात् अपिरगणयन् गुह्यकः तं ययाचे, हि कामार्ता चेतनाऽचेतनेषु प्रकृतिकृपणाः (भवन्ति)।

३. (हे मेघ) त्वां भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां वंशे जातं मघोनः कामरूपं प्रकृतिपुरुषम् (अहम्) जानामि। तेन विधिवशात् दूरबन्धुः अहम् त्वयि अर्थित्वं गतः। अधिगुणे मोघा (अपि) याच्ञा वरम् (किन्तु) अधमे लब्धकामा (अपि) न वरम्।

४. (हे मेघ) दिवसगणनातत्पराम् (अत एव) अव्यापन्नां ताम् एकपत्नीं भ्रातृजायां च अवहितगतिः (त्वं) अवश्यं दृक्ष्यसि। हि आशाबन्धः अङ्गनानांकुसुम सदृशं (अतएव) विप्रयोगे सद्यःपाति प्रणयि हृदयं प्रायशः रुणद्धि।

५. आम्रकूटः सानुमान् आसारप्रशमितवनोपप्लवम् अध्वश्रमपरिगतं त्वां साधुमूर्ध्ना वक्ष्यति। क्षुद्रोऽपि संश्रयाय मित्रेप्राप्ते प्रथमसुकृतापेक्षया विमुखो न भवति, यः तथा उच्चैः (सः) किं पुनः।

६. चिरविलसनात् खिन्नविद्युतकलत्रः भवान् सुप्तपारावतायां कस्याञ्चिद् भवनवलभौ तां रात्रिं नीत्वा सूर्ये दृष्टे पुनः अपि अध्वशेषं वाहयेत्। सुहृदाम् अभ्युपेतार्थकृत्याः न मन्दायन्ते खलु।।

७. वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा उल्काक्षपितचमरीबालभारः दावाग्निः तं बाधेत् चेत् एनं वारिधारासहस्रैः अलं शमयितुम् अर्हसि। हि उत्तमानां सम्पदः आपन्नार्ति प्रशमनफलाः (भवन्ति)

८. हृदयनिहितैः एभिः लक्षणै च द्वारोपान्ते लिखित वपुसौ शङ्खपद्मौ दृष्ट्वा नूनम् अधुना मद्वियोगेन क्षामच्छायं भवनं लक्षेयथाः। सूर्यापाये कमलं स्वाम् अभिख्यां न पुष्यति खलु।

९. संन्यस्ताभरणम् असकृत् दुःखदुःखेन शय्योत्सङ्गेनिहितंपेशलम् गात्रं धारयन्ती सा अबला त्वामपि नवजलमयं अस्रं अवश्यं मोचयिष्यति। प्रायः आर्द्रान्तरात्मा सर्वः करुणावृत्तिः भवति।

१०. इति आख्याते (सति) पवनतनय मैथिली इव सा उन्मुखी उत्कण्ठोच्छ्वसित हृदया त्वां वीक्ष्य सम्भाव्य च अस्मात् परं अवहिता (सती) श्रोष्यति एव। (हे) सौम्य। सीमन्तिनीनां सुहृदुपनतः कान्तोदन्तः सङ्गमात् किंचिदूनः (एव) भवति।

११. ननु बहु विगणयन् (अहं) आत्मानं आत्मना एव अवलम्बे, तत्कल्याणि! त्वम् अपि नितरां कातरत्वं मा गमः, कस्य अत्यन्तं सुखं वा एकान्ततः दुःखम् उपनतम्? (जीवन) दशा चक्रनेमिक्रमणे नीचैः उपरि च गच्छति।

१२. सौम्य! इदं मे बन्धुकृत्यं त्वया व्यवसितं कच्चित्? प्रत्यादेशात् भवतः धीरतां न कल्पयामि खलु याचितः (त्वं) निःशब्दः अपि चातकेभ्यः जलं प्रदिशसि, हि सतां प्रणयिषु ईप्सितार्थ क्रिया एव प्रत्युक्तम् (भवति)।।

शदार्थाः टिप्पणयश्च

स्वाधिकारात्	–	आत्मकर्त्तव्यात् (अपने कर्तव्य से)
प्रमत्तः	–	असावधान (प्रमादवश कर्तव्य विमुख)
कान्ताविरहगुरुणा	–	पत्न्या: असह्येन विरहेण (नवविवाहित पत्नी के असहनीय वियोग के कारण) कान्ताया: विरहेण गुरु: तेन (तृतीया तत्पुरुष:)
अस्तङ्गमितमहिमा	–	विनाशितदिव्यसामर्थ्य:(नष्ट प्रभाव वाला) ,अस्तं गमित: महिमा यस्य स:(बहुव्रीहि)।
जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु	–	सीताकृतस्नानपवित्रजलेषु (सीता द्वारा किये गये स्नान से पवित्र किये गये जल वाले)–जनकतनयास्नानै: पुण्यानि उदकानि येषु तेषु (बहुब्रीहि समास)
स्निग्धछायातरुषु	–	घनीभूतछायावृक्षेषु (सघन छायादार वृक्षों से युक्त)–छायाप्रधाना तरव: येषु तेषु (रामगिरि का विशेषण)
रामगिर्याश्रमेषु	–	रामगिरिपर्वतस्थितेषु तपोवनेषु (रामगिरि पर स्थित तपोवन में)
वसतिं	–	निवासं,
चक्रे	–	कृतवान् (निवास किया) , चक्रे–कृ, लिट्लकार आत्मनेपद प्रथम पुरुष एकवचन।
धूमज्योति:सलिलमरुताम्	–	धूमाग्निजलवायूनाम् (धूम, अग्नि, जलवायु का)–धूमश्च ज्योतिश्च सलिलञ्च मरुच्च तेषां सर्वेषां (द्वन्द्व समास)
सन्निपात:	–	समूह: (समुदाय), सम् + नि + पत् + घञ् (भावार्थे)
पटुकरणै:	–	समर्थेन्द्रियै: (सक्षम इन्द्रियों वाले)–पटूनि करणानि येषां तै: (बहुव्रीहि समास)
गुह्यक:	–	यक्ष: (देव योनि विशेष जिसके यक्ष किन्नर, गुह्यक: अनेक नाम हैं)
प्रकृतिकृपणा:	–	स्वभावतो दीना: (स्वाभाविक रूप से दीन)– प्रकृत्या कृपण: (तृतीया तत्पुरुष:)
भुवनविदिते	–	लोकप्रसिद्धे (लोकों में प्रसिद्ध–पुष्कर आवर्तक मेघों का विशेषण)
पुष्करावर्तकानाम्	–	एतन्नामकानां प्रलयकालीनमेघानां (पुष्कर और आवर्तक नामक विशेष मेघों के)
जातम्	–	उत्पन्नम्, जन् धातु + क्त प्रत्यय
मघोन:	–	इन्द्रस्य (इन्द्र का), मघवन् (इन्द्र का नाम विशेष), षष्ठी एकवचन ।
कामरूपम्	–	इच्छाधीनरूपधारिणम् (इच्छानुसार रूप धार करने वाले को)
प्रकृतिपुरुषम्	–	प्रधानपुरुषम् (प्रधान पुरुष को), प्रकृतिश्चासौ पुरुष: तम्।

दूरबन्धुः	–	पत्नीवियुक्तः दूरे बन्धुः भार्यः यस्य सः (बहुब्रीहि समास)
अर्थित्वम्	–	याचकताम् (याचक के रूप में)
अव्यापन्नाम्	–	जीविताम् अमृतां वा (अर्थात् वियोग सहकर अभी भी जीवित है)–न व्यापन्नां–अव्यापन्नां, तां (नञ् समास), वि + आ +पद् + क्त + टाप् + द्वितीया, एक वचन
अविहतगतिः	–	अबाधितगतिः (अबाधित गति वाले तुम)–न विहता, अविहता (नञ् समास), अविहता गतिः यस्य सः, मेघः (बहुब्रीहि)
सद्यःपाति	–	सद्य:विनाशशील (शीघ्र विनाश होने के स्वभाव वाला)
रुणद्धि	–	नाशात् निवारयति (टूटने से रोक लेता है)–रुधि धातु, लट्, प्रथम पुरुष, एकवचनम्
आसारप्रशमितवनोप्लव	–	धारावृष्ट्या विनाशितः वनाग्निः (मूसलाधार वर्षा से दावाग्नि को शान्त करने वाले) दावाग्नि वनों में वृक्षों के परस्पर टकराने से लगने वाली एक विशेष अग्नि होती है, जो तेज वर्षा द्वारा ही शान्त होती है।)
अध्वश्रमपरिगतम्	–	मार्गश्रमश्रान्तम् (रास्ते की थकान से थके हुए)
प्रथमसुकृतोपक्षया	–	पूर्वकृतश्रेष्ठकार्यस्य विचारेण (पहले किये गये परोपकारादि श्रेष्ठ कार्य के विचार से)
चिरविलसनात्	–	चिरविलासाद् (देर तक चमकने के कारण)
खिन्नविद्युत्कलत्र	–	परिश्रान्तचपलाभार्यः (थकी हुयी बिजली रूपी पत्नी वाला), खिन्नं विद्युत् एव कलत्रं यस्य सः (बहुब्रीहि)।
सुप्तपारावतायाम्	–	शायितकपोतायाम् (सोये हुए कबूतरो वाली) सुप्ताः पारावताः यस्यां तस्यां (बहुब्रीहि), भवनवलभि का विशेषण।
भवनवलभौ	–	प्रासादस्य अट्टालिकायाः उपरिभागे (महल की अट्टालिका के ऊपरी भाग पर)
अध्वशेषम्	–	मार्गस्य शेषभागम् (बचे हुए मार्ग को)
वाहयेत्	–	प्रापयेत् (पूर्ण करे)–वहि प्रापणे धातु (णिच्), विधिलिङ्, प्रथम पुरुष, एक वचन
अभ्युपेतार्थकृत्याः	–	अङ्गीकृतप्रयोजनसिद्धिक्रिया, (प्रयोजन सिद्धि के दायित्व को स्वीकार कर चुकेलोग)–अभ्युपेतानि अर्थकृत्यानि यैः ते (बहुब्रीहि)
न मन्दायते खलु	–	शिथिली न भवन्ति (मन्द नहीं पड़ते अर्थात उत्साहहीन नहीं होते)
वायौ सरति	–	पवने प्रवहति सति (हवा के बहने पर) सरति–सृ+लट्+शतृ+सप्तमी एकवचन

सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा – देवदारुशाखासंघर्षणेनोत्पन्ना (देवदारु वृक्षों की शाखाओं के संघर्ष से उत्पन्न), सरलानां देवदारुणां स्कन्धानाम् शाखानां संघट्टेन जन्मः यस्य सः।

उल्काक्षपितचमरीबालभारः – स्फुलिङ्गदग्धचमरीमृगकेशसमूहः (चिनगारियों से चमरीमृग के केशसमूह को जला देने वाला)

दवाग्निः – दावाग्निः, वनाग्निः (वन में उत्पन्न होने वाली विशेष अग्नि)

बाधेत् – पीडयेद् (पीड़ित करे) बाध् + विधि लिङ्, प्र.पु., एकवचन

वारिधारासहस्त्रैः – असंख्यजलधाराभिः (जल की हजारों धाराओं से) धाराणां सहस्त्र-धारासहस्त्रं, वारीणां धारा सहस्त्रैः (षष्ठी तत्पुरुष)

आपन्नार्तिप्रशमनफलाः – दुखितजनपीड़ानिवारणप्रयोजनाः (दुःखी प्राणियों की पीडा शान्त करने के प्रयोजन वाली) आपन्नानां आर्ति प्रशमनं फलं यस्याः ताः (बहुब्रीहि)

लक्षयेथा – अभिजानीया (पहचान लेना)

न पुष्यति खलु – निश्चयेन न धारयति (निश्चित ही धारण नहीं करता है।)

संन्यस्ताभरणम् – कृशत्वात् परित्यक्ताभूषणम् (कमजोर हो जाने के कारण परित्यक्त आभूषणों वाले), सम् + नि + अस् + क्त, संन्यस्तानि आभरणानि येन तत् (गात्र का विशेषण)

असकृत् – वारम्वारम् (बार-बार), न सकृत, असकृत् (नञ् समास)।

शय्योत्सङ्गे – पर्यङ्कमध्ये (शय्या के मध्य में)

पेशलं गात्रम् – स्थापितंकोमलंशरीरम् (रखे हुए कोमल शरीर को)

अस्त्रम् – अश्रुम् (आँसुओं को)

मोचयिष्यति – विसर्जयिष्यति (छोडेगी), मुच्+णिच् लृट्+प्र.पु+एकवचन।

आर्द्रान्तरात्मा – मृदुलहृदयः (कोमल हृदय वाला), आर्द्रः अन्तरात्मा यस्य सः (बहुब्रीहि समास)

करुणावृत्तिः – करुणस्वभावः (कोमल स्वभाव वाला) करुणाशीला वृत्तिः यस्य सः (बहुब्रीहि)

इति आख्याते – एवं प्रकारेण कथिते सति, (यक्ष के इस प्रकार कहे जाने पर)

मैथिली इव – सीता इव (सीता के समान), मिथिला + अण् + डीप्

उत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया – औत्सुक्येनविकसितचित्ता, (उत्कण्ठा से विकसित हृदय वाली) उत्कण्ठया उच्छ्वसितं हृदयं यस्याः सा (बहुब्रीहि समास)

अवहिता – सावधाना (सति), (सावधान होती हुयी) अव + धा धातु + क्त प्रत्यय + टाप्।

सीमन्तिनीनाम् – नारीणाम् (स्त्रियों का)

सुहृदुपनतः – प्रियस्य मित्र मुखेन प्राप्तः (प्रियतम के मित्र द्वारा प्राप्त)

कान्तोदन्तः – प्रियतमसन्देशः, कान्तस्य उदन्तः (षष्ठी तत्पुरुष)

संगमात् – पतिमिलनात् (पति मिलन से)

बहु विगणयन् – पूर्वापरं सर्वं विचारयन् (शापान्त पर ऐसा करुँगा, ऐसा बहुत विचार करता हुआ)

नितरांकातरत्वम् – अत्यन्त अधीरताम् (अत्यन्त अधीरता को)

उपनतम् – प्राप्तम्, उप + नम् + क्त

चक्रनेमिक्रमेण – रथाङ्गपरिपाट्या (पहिये की परिधि के समान)

बन्धुकृत्यम् – मित्रस्यकार्यम् (मित्र द्वारा करणीय कार्य) बन्धोः कृत्यम् (षष्ठी तत्पुरुषः)

व्यवसितं कच्चित् – अवश्यं करिष्यामि इति निश्चितं किम्

प्रत्यादेशात् – करिष्यामि इति उत्तरदानात् (करुँगा इस प्रकार के उत्तर देने को ही)

धीरतां न कल्पयामि – गम्भीरतां न समर्थयामि (अर्थात आप यदि उत्तर नहीं दे रहे हो तो भी मैं आश्वस्त हूँ कि आप मेरा कार्य करोगे)

निःशब्दः अपि – गर्जनध्वनिरहितोऽपि (गर्जना किये बिना भी)

प्रणयिषु – प्रार्थिजनेषु याचकेषु वा (याचना करने वालों के विषय में)

ईप्सितार्थक्रिया – इच्छितकार्यसम्पादनमेव (यथेष्ट कार्य का सम्पादन)

प्रयुक्तं भवति – प्रतिवचनम् (प्रत्युत्तर होता है– अर्थात् श्रेष्ठ लोग कार्य करने का वचन भर दें अथवा नहीं दे, कार्य करते अवश्य हैं)

अभ्यासः

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः –

१. यक्षः कियत् काल पर्यन्तम् शापितः आसीत्–

(क) एक मास पर्यन्तम् (ख) एक वर्ष पर्यन्तम्

(ग) त्रिमास पर्यन्तम् (घ) षड्मास पर्यन्तम् ( )

२. अतिकोमलं आशा बन्धः कस्य भवति–

(क) अङ्गनानाम् (ख) पुरुषाणाम्

(ग) यक्षाणाम् (घ) मेघस्य ( )

३. क्षामच्छायं भवनमधुना.........। इत्यस्मिन् पदे क्षामच्छायं कः अस्ति–

(क) यक्षः (ख) भवनम्

(ग) मेघः (घ) सूर्यः ( )

४. चातकेभ्यः जलं कः ददाति–

(क) मेघः (ख) यक्षः

(ग) इन्द्रः (घ) कुबेरः ( )

अधोलिखितेषु रिक्तस्थानं पूरयत–

१. ....हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाऽचेतनेषु।

२. प्राप्ते............................भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः।

३. तां कस्याञ्चिद्...........................सुप्तपारावतायाम्।

४. प्रायः सर्वो भवति...........................वृत्तिरार्द्रान्तरात्मा।

५. याच्ञा मोघा वरमधिगुणे.................लब्धकामाः।

लघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः–

१. दूरबन्धुर्गतः कः अस्ति?

२. केषां सम्पदः दुखितजनपीड़ा निवारणाय भवन्ति?

३. पाठे यक्षण्याः उपमा कया सह कृता?

४. मनुष्याणां कृते सुखदुःखयोः दशा किमिव भवति?

निबन्धात्मकाः प्रश्नाः–

१. अस्य पाठस्य द्वितीय-तृतीय संख्यकानां पद्यानां सप्रसङ्ग व्याख्या कार्या।

२. पाठे प्रयुक्तानां सूक्तीनां जीवने महत्त्वं प्रतिपादयत।

३. पाठस्य एकादश द्वादश संख्यकानां पद्यानां सप्रसङ्गव्याख्या कार्या।

व्याकरणात्मकाः प्रश्नाः–

प्र. १ अधस्तनेषु पदेषु नामोल्लेखपूर्वकं सन्धिकार्यः–

		सन्धिरूपम्	सन्धि नामः
(क)	स्व +अधिकारात्	....	....
(ख)	हि + उत्तमानाम्	....	....
(ग)	आत्मना + एव	....	....

(घ) क्षुद्रः+अपि ....

(ङ) प्रत्यादेशात् + न ....

प्र. २ अधस्तनपदेषु सन्धिविच्छेदो विधेयः–

	पदानि	सन्धि विच्छेदः
(क)	रामगिर्याश्रमेषु	....
(ख)	सुकृतापेक्षया	....
(ग)	पुण्योदकेषु	....
(घ)	ह्यङ्गनानाम्	....
(ङ)	यक्षश्चक्रे	....

प्र. ३ अधोलिखितेषु पदेषु नामोल्लेखपूर्वकं समासोविधीयताम्–

	पदानि	समस्तपदम्	समास नामः
(क)	कान्तायाः विरहः	....	....
(ख)	न व्यापन्नाम्	....	....
(ग)	पुष्कराश्च आवर्तकाश्च	....	....
(घ)	आम्राः कूटेषु यस्य सः	....	....
(ङ)	शोभनं हृदयं यस्य सः	....	....

प्र. ४ अधोलिखितेषु समस्तपदेषु समासविग्रहोविधीयताम्–

	समस्त पदं	समास विग्रहः
(क)	धूमज्योतिःसलिलमरुतां	....
(ख)	मद्वियोगः	....
(ग)	प्रकृतिपुरुषम्	....
(घ)	करुणावृत्तिः	....
(ङ)	चक्रनेमिः	....

प्र. ५ अधोलिखितेषु सुबन्तपदेषु विभक्तिः वचनञ्च निर्दिश्यताम्–

	पदम्	विभक्तिः	वचनम्
(क)	भर्तुः	....	....
(ख)	प्राणिभिः	....	....
(ग)	चातकेभ्यः	....	....

(घ)	साधो	....	....
(ङ)	मूर्ध्ना	....	....
(च)	गर्जितानाम्	....	....
(छ)	एभिः	....	....

प्र. ६ निम्नलिखितानां तिङ्न्त पदानां धातुः लकारः पुरुषः वचनञ्च पृथक्-पृथक् निर्दिष्यताम्–

	पदम्	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
(क)	दृक्ष्यसि	....	....	....	....
(ख)	रुणद्धि	....	....	....	....
(ग)	वक्ष्यति	....	....	....	....
(घ)	लप्स्यते	....	....	....	....
(ङ)	जानामि	....	....	....	....
(च)	मोचयिष्यति	....	....	....	....
(छ)	रमसे	....	....	....	....
(ज)	सरति	....	....	....	....

प्र. ७ अधोलिखितेषु पदेषु प्रकृतिप्रत्ययोः निर्धारणं कुरुत–

	पदम्	प्रकृतिः	प्रत्ययः
(क)	अधिकारः	....	....
(ख)	जातम्	....	....
(ग)	भोग्यम्	....	....
(घ)	स्थातव्यम्	....	....
(ङ)	निहितम्	....	....
(च)	नीत्वा	....	....
(छ)	शमयितुम्	....	....
(ङ)	दृष्ट्वा	....	....

प्र. ८ अधोलिखितेषु पदेषु धातूपसर्गयोः निर्धारणं कुरुत–

	पदम्	उपसर्गः	धातुः	प्रत्ययः
(क)	प्रमत्तः	....	....	....
(ख)	सन्निपातः	....	....	....

(ग) उपनतम् ....

(घ) विगणयन् ....

(ङ) सम्भाव्य:. ....

प्र. ९ अधस्तनेषु वाक्येषु रेखाङ्कित पदानां शुद्धिं कुरुत-

(क) यक्ष: **भर्तुशापात्** क्षीणप्रभाव: आसीत्।

(ख) क्षुद्रोऽपि **मित्रेण** प्राप्ते विमुख: न भवति।

(ग) मेघ: **चातकान्** जलं ददाति।

(घ) **सुर्याय** अस्तंगते कमलं न पुष्यति।

(ङ) यक्ष: **रामगिरिम्** दु:खेन जीवनं धारयति स्म।

प्र. १० अधस्तनेषु वाक्येषु प्रश्न निर्माणं कुरुत–

(क) ....?

उत्तर – यक्ष रागगिरि–आश्रमेषु निवसति स्म।

(ख) ....?

उत्तर – धूमज्योति:सलिलमरुतांसन्निपात: क्व मेघ:।

(ग) ....?

उत्तर – सुखदु:खंचक्रनेमिक्रमेण क्रमश: नीचैरुपरि भवति।

रचनात्मकं कार्यम्–

पाठस्थितानां पद्यानां मन्दाक्रान्ता छन्दसि सामूहिक सस्वरं गायनस्य शिक्षक सहयोगेन अभ्यासं कुरुत।

उत्तरमाला

वस्तुनिष्ठात्मका: प्रश्ना: – १. (ख), २. (क), ३. (ख), ४. (क)

❀ ❀ ❀